مقایسه تفسیر قمی
با روایات تفسیری
علی بن ابراهیم در کافی

◇

فتحیه فتاحی‌زاده
مربی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم
و دانشجوی دکتری دانشگاه قم

چکیده

در این نوشتار ضمن ارج‌نهادن به شخصیت برجسته و وثاقت و مقام علمی علی‌بن ابراهیم قمی، اعتبار تفسیر منسوب به او مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

با توجه به این که *تفسیر قمیِ* موجود، تلفیقی از روایات ابوالفضل‌العباس از علی‌بن ابراهیم و ابوالجارود و روایات سایر مشایخ می‌باشد؛ و از طرف دیگر مرحوم کلینی در کتاب شریف *کافی* روایات تفسیری متعددی از قول استاد خود علی‌بن ابراهیم آورده است؛ نویسنده به منظور بررسی میزان اعتبار *تفسیر قمیِ* موجود، روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کتاب *کافی* را استخراج نموده و ضمن تطبیق تک‌تک آنها با روایات *تفسیر قمی*، فقط به یک موردِ انطباق برخورد نموده است. لذا در این مقاله به این نتیجه دست می‌یابد که تفسیری که در اختیار شیخ کلینی بوده، متفاوت از تفسیری است که هم‌اکنون در دسترس ماست.

□

کلید واژه‌ها: علی‌بن ابراهیم قمی، تفسیر قمی، الکافی، محمدبن یعقوب کلینی، تفسیر مأثور، تفسیر ابوالجارود.

۱. مقدمه

ابوالحسن علی‌بن ابراهیم‌بن هاشم قمی از عالمان و محدثان بزرگ و موثق شیعه و از مشایخ محمدبن یعقوب کلینی (ت ۳۲۹ق) است.[۱] وی صاحب کتب متعدد و ازجمله کتاب ***التفسیر*** بوده است.

در این که آیا کتاب معروف به ***تفسیر قمی*** که هم‌اکنون در دست ماست، همان کتاب ***التفسیر*** است که نجاشی و شیخ طوسی و دیگران از آن یاد کرده‌اند، تردیدی جدّی وجود دارد. برخی در انتساب مقدمهٔ این تفسیر به علی‌بن ابراهیم تردید داشته، معتقدند این مقدمه از ***تفسیر نعمانی*** است.[۲] بنابراین، توثیق عام موجود در این مقدمه نسبت به راویان این تفسیر از ارزش و اعتبار ساقط است.[۳] علاوه بر آن که با تتبع در اسناد روایات این تفسیر، روشن می‌شود که افراد غالی، ضعیف و جاعل حدیث در سند بسیاری از این روایات حضور دارند،[۴] روشن است که این امر با توثیق آنها توسط شخصیتی چون علی‌بن ابراهیم قمی سازگار نیست.

افزون بر این، مجموع این تفسیر توسط شخصی به نام ابوالفضل‌العباس‌بن محمدبن‌القاسم‌بن حمزةبن موسی‌بن جعفر علیهما السلام گزارش شده است که در کتب رجالی یادی از وی نشده است.

روایات این تفسیر به سه دسته تقسیم می‌شود:

۱ □ روایات ابوالفضل‌العباس از علی‌بن ابراهیم به سندش از امام صادق علیه السلام.

۲ □ روایات همین شخص به سند خود از ابوالجارود از امام باقر علیه السلام.

۳ □ روایات وی از سایر مشایخ حدیثی‌اش.

از آن جا که کلینی از شاگردان علی‌بن ابراهیم بوده و تفسیر او را نیز در اختیار داشته و در کتاب ***کافی*** از مجموع ۱۶ هزار روایت، نزدیک به ۶ هزار روایت از وی نقل کرده است، بررسی مقایسه‌ای روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در ***کافی*** با ***تفسیر قمی*** موجود می‌تواند تا حدودی روشن سازد که آیا این تفسیر از علی‌بن ابراهیم است یا خیر.

◁ ۲. مقایسهٔ روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کافی و تفسیر قمی

با تتبع در کتاب ***کافی*** مشخص شد که مرحوم کلینی در ضمن سه کتاب ***اصول***، ***فروع*** و ***روضه***، ۲۷۹ روایت تفسیری از علی‌بن ابراهیم قمی نقل کرده است. این روایات، یک به یک از نظر سند و متن، با آنچه در ذیل آیات مربوط در ***تفسیر قمی*** آمده مقایسه شد. جدولی که در پیش رو دارید بیانگر این تطبیق است.[۵]

□

جدول مقایسه روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کافی با تفسیر قمی

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۱	۱	۳۶	۲	۲	۲۰۹
۲	=	۴۳	۸	۱	۳۱۲
۳	=	۵۱	۱	–	–
۴	=	۶۰	۵	۱	۱۵۲
۵	=	۱۴۶	۲	۱	۳۶۳
۶ ❊	=	۱۶۳	۴	۲	۴۲۲
۷	=	۱۶۶	۲	۱	۲۱۶
۸	=	۱۸۵	۱	–	–
۹	=	۱۸۵	۱۱	۱	۹۲
۱۰	=	۱۸۹	۱۷	۲	۲۳
۱۱	=	۱۹۱	۴	۲	۸۷
۱۲	=	۱۹۱	۲	۱	۳۵۹
۱۳	=	۱۹۴	۲	۱	۲۴۲
۱۴	=	۲۰۶	۵	۱	۱۴۰
۱۵	=	۲۱۲	۱	۲	۲۴۶
۱۶	=	۲۱۶	۲	۲	۱۴
۱۷	=	۲۲۹	۶	۱	۳۶۷
۱۸	=	۲۶۵	۲	–	–
۱۹	=	۲۶۶	۴	–	–
۲۰ ❊	=	۲۷۳	۳	۲	۲۶
۲۱	=	۲۸۵	۱	۲	۱۷۶
۲۲	=	۲۸۶	۱	۱ ۲	۱۴۱ ۱۹۳
۲۳	=	۲۸۹	۴	۱	۱۷۰
۲۴	=	۳۰۷	۸	–	–
۲۵	=	۳۷۸	۲	۱ ۲	۳۰۷ ۱۷۵
۲۶ ❊	=	۳۸۴	۸	۱	۳۵۸
۲۷	=	۳۹۱	۷	۱	۱۴۲
۲۸	=	۳۹۲	۱	۱	۳۷۱
۲۹	=	۳۹۲	۳	۲	۶۱
۳۰	=	۴۰۰	۵	–	–
۳۱	۱	۴۰۱	۳	۱	۲۴۶
۳۲	=	۴۱۲	۴	۱	۲۴۷
۳۳	=	۴۱۷	۲۵		۵۵

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۳۴	=	۴۱۸	۳۵	–	–
۳۵	=	۴۲۲	۴۷	۲	۳۸۵
۳۶	=	۴۲۲	۵۱	۲	۸۰
۳۷	=	۴۲۷	۷۶	۲	۲۵۱
۳۸	=	۴۳۰	۸۷	۱	۳۱۳
۳۹	=	۴۳۱	۸۹	۱	۴۶
۴۰	=	۵۳۸	۱	–	–
۴۱	۲	۷	۲	۱	۲۴۷ ۲۴۸
۴۲	=	۷	۳	۲	۲۸۹
۴۳	=	۱۲	۱	۲	۱۵۴
۴۴	=	۱۲	۲	۲	۱۵۵
۴۵	=	۱۲	۳	۲	۸۴
۴۶	=	۱۴	۱	۱ ۱	۶۲ ۸۴
۴۷	=	۱۵	۱ ۴ ۵	۲	۳۱۵ ۳۵۸
۴۸	=	۱۶	۴	۲	۳۷۸
۴۹ ❊	=	۱۶	۵	۲	۱۲۳
۵۰	=	۱۶	۶	–	–
۵۱	=	۲۱	۹	۱	۱۴۱
۵۲	=	۲۴	۳	۲	۳۲۲
۵۳	=	۶۵	۶	۲	۲۵۹ ۳۷۳
۵۴	=	۷۵	۴	–	–
۵۵	=	۸۱	۲	۱	۱۲۹
۵۶	=	۸۵	۵	–	–

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۵۷ ❊	=	۹۲	۱۹	۱	۱۲۹
۵۸	=	۱۱۰	۵	–	–
۵۹	=	۱۱۴	۸	۱	۱۴۴
۶۰	=	۱۲۵	۵	۲	۳۱۹
۶۱	۲	۱۲۸	۴	۲	۳۵۱
۶۲	=	۱۵۰	۱	۱	۱۳۰
۶۳	=	۱۵۶	۲۸	۱	۳۶۳
۶۴	=	۱۵۷	۱	۲	۱۸
۶۵	=	۱۸۲	۱۶	–	–
۶۶	=	۱۸۴	۲	–	–
۶۷	=	۲۱۴	۶	۱	۲۱۶
۶۸	=	۲۱۷	۱	۲	۱۴۱
۶۹	=	۲۱۸	۶	۲	۲۶۶
۷۰	=	۲۱۹	۱۰	۱	۳۹۰
۷۱	=	۲۶۶	۱	–	–
۷۲	=	۲۷۴	۲۳	۲	۲۰۰
۷۳	=	۲۸۴	۱۷	–	–
۷۴	=	۳۴۱	۱۷	۱	۳۴۹
۷۵ ❊	=	۳۵۷	۲	۲	۱۰۰
۷۶	=	۳۶۳	۱	–	–
۷۷	=	۳۸۲	۳	۱	۱۴۹
۷۸	=	۳۹۷	۴	۱ ۲	۳۵۸ ۷۹
۷۹	=	۳۹۹	۱	۱	۹۱ ۲۳۶
۸۰	=	۴۰۲	۲	۲	۳۷۶

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۸۱	=	۴۰۴	۲	۱	۱۴۹
۸۲	=	۴۱۱	۲	–	–
۸۳ *	=	۴۱۳	۱	۲	۷۹
۸۴	=	۴۱۳	۲	۲	۷۹
۸۵	=	۴۱۸	۴	۱	۲۱۱ ۲۱۲
۸۶	=	۴۳۱	۲	–	–
۸۷	=	۴۳۲	۴	۲	۳۷۷
۸۸	=	۴۴۱	۱	۲	۳۳۸
۸۹	=	۴۴۲	۳	۲	۳۳۸
۹۰	=	۴۴۲	۵	۲	۳۳۸
۹۱ *	=	۴۵۰	۳	۲	۲۷۷
۹۲ *	۲	۴۵۱	۱	۱	۸۳
۹۳	=	۴۶۶	۱	۲	۲۵۹
۹۴	=	۴۷۹	۲	–	–
۹۵	=	۴۸۶	۸	۲	۲۵۹
۹۶	=	۵۰۲	۴	۱	۲۵۴
۹۷	=	۵۲۲	۱	۱	۳۶۱
۹۸ *	=	۶۲۸	۶	۱	۶۶
۹۹	=	۶۳۷	۳	۱	۳۴۴
۱۰۰	۳	۴	۲	–	–
۱۰۱	=	۱۸	۱۳	–	–
۱۰۲	=	۲۵	۵	–	–
۱۰۳	=	۳۰	۴	–	–
۱۰۴	=	۶۲	۲	–	–

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۱۰۵	=	۷۵	۲	–	–
۱۰۶	=	۲۵۷	۲۶	۲	۵۱
۱۰۷	=	۲۵۹	۳۲	۲	۳۹۷
۱۰۸	=	۲۶۲	۴۴	۲	۳۶۶
۱۰۹	=	۲۷۱	۱	۲	۲۵
۱۱۰	=	۲۷۵	۱	۲	۲۵
۱۱۱	=	۲۹۴	۱۰	–	–
۱۱۲	=	۳۰۰	۳	۱	۶۳
۱۱۳	=	۳۱۷	۲۷	۲	۳۰
۱۱۴	=	۴۴۴	۱۱	۲	۳۳۳
۱۱۵	=	۴۴۶	۱۸	۲	۳۳۰
۱۱۶	=	۴۵۸	۴	۱	۱۴۹
۱۱۷	=	۵۰۱	۱۶	–	–
۱۱۸	=	۵۰۲	۱۷	۱	۹۳
۱۱۹	=	۵۰۲	۱	۱	۱۲۷
۱۲۰	=	۵۶۴	۱ ۲	۱	۲۱۸
۱۲۱	=	۵۶۶	۱	–	–
۱۲۲	۴	۳۴	۳	۱	۱۵۲
۱۲۳	=	۴۶	۴	–	–
۱۲۴	۴	۴۶	۵	۲	۴۲۵
۱۲۵	=	۵۲	۳	۱	۷۲
۱۲۶	=	۵۵	۵	۱	۲۱۸
۱۲۷	=	۵۵	۶	۲	۱۹
۱۲۸	=	۶۰	۱	۱	۹۲
۱۲۹	=	۱۵۷	۶	۲	۲۹۰

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۱۳۰	=	۲۲۳	۱	۱	۱۰۸
۱۳۱	=	۲۲۶	۱/۲	۱	۱۰۸
۱۳۲	=	۲۲۷	۴	–	–
۱۳۳	=	۲۶۴	۱	۱	۱۰۸
۱۳۴	=	۲۶۶	۱	۱	۱۰۸
۱۳۵	=	۲۸۹	۲	–	–
۱۳۶	=	۲۹۰	۳	۱	۲۸۲
۱۳۷	=	۳۳۷	۱	۱	۱۹۷
۱۳۸	=	۳۹۴	۲	۱	۱۸۷
۱۳۹	=	۳۹۶	۱/۲	۱	۱۸۲
۱۴۰	=	۴۳۱	۱	۱	۶۴
۱۴۱	=	۴۶۷	۲	–	–
۱۴۲	=	۴۹۲	۱۷	۱	۲۱۹
۱۴۳	=	۵۰۰	۶	۲	۸۴
۱۴۴	=	۵۱۰	۱۵	۱	۱۹۷
۱۴۵	=	۵۱۶	۱	۱	۷۱
۱۴۶ ❊	=	۵۲۱	۱۰	۱	۷۰ ۷۱
۱۴۷ ❊	۵	۲۲	۱	۱	۳۰۶
۱۴۸	=	۶۲	۳	۲	۳۷۷
۱۴۹	=	۱۲۸	۲	۱	۱۳۲
۱۵۰	=	۱۴۵	۶	۲	۱۵۹
۱۵۱	=	۲۶۲	۱	–	–
۱۵۲	=	۲۹۹	۱	۱	۱۳۱
۱۵۳	=	۳۰۰	۲	۱	۱۳۱

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۱۵۴	=	۳۵۲	۲	۱	۱۶۴
۱۵۵	۵	۳۵۸	۸	۱/۲	۱۶۳ ۳۶۳
۱۵۶	=	۳۶۲	۱	۱	۱۵۵
۱۵۷	=	۳۶۳	۲	۱	۱۵۵
۱۵۸	=	۳۸۷	۱	۲	۱۹۵
۱۵۹	=	۴۱۴	۱	۲	۱۳۹
۱۶۰	=	۴۳۴	۱	۱	۷۷
۱۶۱ ❊	=	۴۴۲	۹	۲	۱۱۵
۱۶۲	=	۴۴۸	۱	۱	۱۳۶
۱۶۳	=	۴۴۹	۶	۱	۱۳۶
۱۶۴	=	۴۹۸	۱	–	–
۱۶۵	=	۵۲۲	۱/۴	۲	۱۰۸
۱۶۶	=	۵۲۷	۵	۲	۳۶۴
۱۶۷	=	۵۴۴	۴	–	–
۱۶۸	=	۵۴۶	۶	۲/۱	۱۵۰ ۳۳۴
۱۶۹	=	۵۴۸	۷/۸	۱	۳۳۷
۱۷۰	=	۵۵۵	۵	–	–
۱۷۱ ❊	=	۵۶۸	۵۳	۲	۱۹۵
۱۷۲	۶	۳	۹	۲	۴۸
۱۷۳	=	۸	۴	–	–
۱۷۴	=	۱۲	۱	۲	۷۸
۱۷۵ ❊	=	۴۱	۶	۱	۷۶
۱۷۶	=	۶۴	۱	۱	۷۴

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۱۷۷	=	۶۵	۲	۲	۲۷۳
۱۷۸	=	۹۷	۱	۲	۳۷۴
۱۷۹	=	۱۱۳	۱	۱	۷۳
۱۸۰	=	۱۲۳	۱	–	–
۱۸۱	=	۱۴۵	۲	۱	۱۵۳
۱۸۲	=	۱۴۶	۲	۱	۱۳۷
۱۸۳	=	۱۵۲	۱	۲	۳۵۳
۱۸۴	=	۱۸۷	۹	۲	۱۰۲
۱۸۵	=	۲۰۲	۱	۱	۱۶۲
۱۸۶	۶	۲۰۴	۸	۱	۱۶۲
۱۸۷ *	=	۲۳۴	۱	۱	۱۶۰
۱۸۸	=	۲۷۷	۵	۲	۱۰۹
۱۸۹	=	۲۸۶	۱	۱	۳۷۲
۱۹۰	=	۲۸۷	۵	۲	۱۳۸
۱۹۱	=	۴۰۶	۱	۱	۲۳۰
۱۹۲	=	۴۳۱	۴	۲	۱۶۱
۱۹۳	=	۴۳۳	۱۶	۲	۱۶۱
۱۹۴ *	=	۴۳۶	۷	۲	۸۴
۱۹۵	=	۴۵۵	۱	۲	۳۹۳
۱۹۶	=	۴۸۹	۷	۱	۲۲۹
۱۹۷	۷	۴	۳	۱	۱۸۹
۱۹۸	=	۵	۷	۱	۱۸۹
۱۹۹	=	۲۰	۱	۱	۶۵
۲۰۰	=	۳۹	۱	–	–
۲۰۱	=	۴۰	۲	–	–

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۲۰۲	=	۴۱	۱ ۲	–	–
۲۰۳	=	۵۵	۱۰	–	–
۲۰۴	=	۸۳	۲	۱	۱۵۹
۲۰۵	=	۸۴	۱	۱	۹۰
۲۰۶	=	۹۹	۱	۱	۱۳۳
۲۰۷	=	۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲	۲ ۳ ۴	۱	۱۵۹
۲۰۸	=	۱۱۹	۲	۲	۱۷۶
۲۰۹	=	۱۳۵	۲	۲	۱۷۶
۲۱۰	=	۲۴۱	۷	۲	۹۷
۲۱۱	=	۲۴۵	۲ ۳	۱	۱۶۷ ۱۶۸
۲۱۲	=	۲۴۶ ۲۴۷	۴ ۱۰	۱	۱۶۷ ۱۶۸
۲۱۳	=	۲۷۱ ۲۷۲	۱ ۶	۱	۱۶۷
۲۱۴	=	۲۸۴	۹	–	–
۲۱۵	=	۲۸۹	۲	۱	۱۶۷
۲۱۶	۷	۳۵۸	۱	۱	۱۶۹ ۶۵
۲۱۷	=	۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱	۲ ۴ ۲	۱	۹۴
۲۱۸	=	۳۸۵	۵	۲	۳۷۳
۲۱۹	=	۳۹۸	۶	۱	۱۸۹
۲۲۰	=	۴۴۳	۱	۱	۷۳
۲۲۱	=	۴۴۷	۲	۲	۶۵
۲۲۲	=	۴۴۹	۱	۲	۳۳۴
۲۲۳	=	۴۵۰	۴	۲	۳۴۹

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۲۲۴	=	۴۵۰	۵	۲	۴۲۲
۲۲۵	=	۴۵۲	۴	۲	۳۷۵
۲۲۶	=	۴۵۲ ۴۵۳	۵ ۷	۱	۱۸۱
۲۲۷	=	۴۶۰	۱	۱	۱۷۹
۲۲۸	=	۴۶۲	۱۵	۱	۱۴۷
۲۲۹ *	=	۴۶۳	۲۱	۱	۲۸۴
۲۳۰	۸	۵۱	۱۵	۲	۶۸
۲۳۱ *	=	۹۵ ۹۶	۶۹	۲	۵۳ ۵۴
۲۳۲	=	۱۰۷	۸۱	۲	۱۹۷
۲۳۳	=	۱۱۳	۹۲	۲ ۱	۶۵ ۱۶۵
۲۳۴	=	۱۲۸	۹۸	۲	۹۱
۲۳۵	=	۱۴۲	۱۰۶	۲	۳۵۵ ۳۵۶
۲۳۶	=	۱۴۳	۱۰۸	۲	۱۶۸
۲۳۷	=	۱۵۷	۱۴۸	۲	۸۰
۲۳۸	=	۱۸۱	۲۰۳	۲	۳۲۲
۲۳۹	=	۱۸۳	۲۰۸	–	–
۲۴۰	=	۱۸۴	۲۱۱ ۲۱۲	۱	۱۴۱ ۱۴۲
۲۴۱	=	۲۰۱	۳۴۲	۱	۲۷۹
۲۴۲	=	۲۰۲	۲۴۴	–	–
۲۴۳	=	۲۰۵	۲۴۷ ۲۴۹	–	–
۲۴۴	=	۲۱۳	۲۵۹	۲	۴۱۸
۲۴۵	۸	۲۸۲	۴۲۴	۲	۳۴۱ ۳۴۲
۲۴۶	=	۲۸۳	۴۲۷	۲	۳۸۸

ردیف	الکافی			تفسیر القمی	
	ج	ص	ش	ج	ص
۲۴۷	=	۲۹۰	۴۳۸	۱	۵۴
۲۴۸	=	۲۹۱	۴۴۵	–	–
۲۴۹	=	۳۰۴	۴۷۱ ۴۷۲	۲ ۱	۲۵۰ ۴۴-۴۵
۲۵۰	=	۳۰۵	۴۷۳	۱	۹۱
۲۵۱	=	۳۱۰	۴۸۲	–	–
۲۵۲	=	۳۱۲	۴۸۶	۲	۴۲۰
۲۵۳	=	۳۱۳	۴۸۷	–	–
۲۵۴	=	۳۱۷	۵۰۰	۱	۸۱
۲۵۵	=	۳۲۷	۵۰۴	۱	۱۴۶ ۱۴۷
۲۵۶	=	۳۳۴	۵۲۶	۱	۱۴۲
۲۵۷ *	=	۳۶۴	۵۵۴	۱	۳۰۸ ۳۰۹
۲۵۸	=	۳۶۸	۵۵۹	۱	۸۶
۲۵۹	=	۳۷۷	۵۶۸	–	–
۲۶۰	=	۳۷۹	۵۷۳	۱	۳۳۸

■

◁ ۳. تجزیه و تحلیل اطلاعات

همانطوری که در جدول تفصیلی فوق‌الذکر ملاحظه شد، تنها در بیست مورد روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کتاب ***کافی*** با روایات علی‌بن ابراهیم در ***تفسیر قمی*** موجود به نحوی مشابهند. این شباهت به چند گونه است که در پی می‌آید.

□ ۱.۳. انطباق کامل از نظر سند

فقط یک مورد (ردیف ۱۶۱) از حیث سلسله سند برهم منطبق هستند:

کافی، ج ۵، ص ۴۴۲، روایت ۹: محمدبن یحیی عن احمدبن محمد و علی‌بن ابراهیم عن أبیه جمیعاً عن ابن‌محبوب عن هشام‌بن سالم عن بریدالعجلّی قال: سألت أبا جعفر علیه السلام عن قول‌الله «و هوالّذی خلق من‌الماء بشراً فجعله نسباً و صهراً» فقال: انّ‌اللّه تعالی خلق آدم من‌الماء العذب و خلق زوجته من سنخه فبرأها من أسفل أضلاعه فجری بذلك الضلع سبب و نسب ثمّ زوجها ایّاه فجری بسبب ذلك بینهما صهر و ذلک قوله «نسباً و صهراً» فالنسب یا اخا بنی عجل ماکان بسبب الرّجال والصهر ماکان بسبب النساء.

تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۱۴ - ۱۱۵: حدثنی ابی عن‌الحسن بن محبوب عن هشام‌بن سالم عن بریدالعجلی عن ابی‌عبدالله علیه السلام قال سألته عن قول‌اللّه «وهوالذی خلق من‌الماء بشراً فجعله نسباً و صهراً» قال: انّ‌اللّه تبارك و تعالی خلق آدم من‌الماء العذب و خلق زوجته من سنخه فبرأها من أسفل اضلاعه فجری بذلك الضلع بینهما نسب ثم زوجها ایّاه فجری بینهما بسبب ذلك صهر فذلک قوله «نسباً و صهراً» فالنسب یا أخابنی عجل ماکان من نسب‌الرّجال والصهر ماکان بسبب‌النساء.

ملاحظه می‌شود در همین مورد نیز روایتِ کافی از امام باقر علیه السلام و روایت تفسیر قمی از امام صادق علیه السلام است.

□ ۲.۳. اختلاف سلسله سندها در یک راوی

در چهار مورد، سلسله سندها در یک راوی اختلاف می‌یابند (ردیف‌های ۷۵، ۱۴۶، ۱۹۴ و ۲۵۷). دو مورد از آن را به عنوان نمونه ذکر می‌کنیم:

الف) *کافی*، ج ۲، ص ۳۵۷، روایت ۲: علی‌بن ابراهیم عن أبیه عن ابن ابی‌عمیر عن بعض اصحابه عن ابی‌عبداللّه علیه السلام قال: من قال فی مؤمن مارأته عیناه و سمعته أذناه فهو من‌الذین قال‌اللّه: «***انّ الذین یحبون ان تشیع الفاحشه فی الذین آمنوا لهم عذاب الیم***».

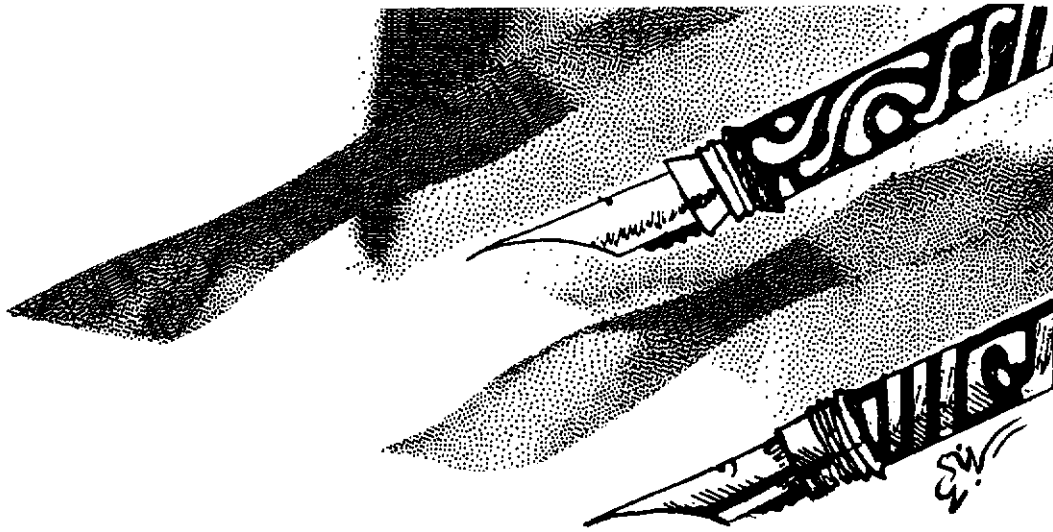

تفسیر قمی، ج ۲، ص ۱۰۰: حدثنی ابی عن ابن ابی عمیر عن هشام عن ابی‌عبداللّه علیه السلام قال: من قال فی مؤمن مارأت عیناه و ما سمعت اذناه کان من الذین قال‌اللـه فـیهم ***«انّ الذیـن یحبون ان تشیع الفاحشه...»***.

ب) کافی، ج ۸، ص ۳۶۴، روایت ۵۴۴: علی‌بن ابراهیم عن أبیه عن حمادبن عیسی عن ابراهیم‌بن عمرالیمانی عمن ذکره عن ابی‌عبداللّه علیه السلام فی قول‌الله ***«و بشرالذین آمنوا ان لهم قدم صدق عند ربّهم»*** فقال هو رسول‌اللّه.

تفسیر قمی، ج ۱، ص ۳۰۸ - ۳۰۹: حدثنی أبی عن حمادبن عـیسی عـن ابـراهـیم‌بن عمرالیمانی عن ابی‌عبداللّه علیه السلام فی قوله: ***«قدم صدق عند ربهم»*** قال هو رسول‌اللّه صلی الله علیه و آله.

□ **۳.۳. اختلاف سلسله سند در بیش از یک راوی**

در ده مورد، اختلاف سلسله سند در بیش از یک راوی است (ردیف‌های ۲۰، ۲۶، ۵۷، ۸۳، ۹۲، ۱۴۷، ۱۷۱، ۱۷۵، ۲۲۹ و ۲۳۱). به جهت رعایت اختصار به ذکر دو نمونه اکتفا می‌شود:

الف) کافی، ج ۱، ص ۲۷۳، روایت ۳: علی‌بن ابراهیم عن محمدبن عیسی عن یونس عن ابن‌مسکان عن أبی بصیر قال: سألت أباعبداله علیه السلام عن قول‌اللّه عزّوجلّ ***«یسئلونك عن الرّوح قل‌الرّوح من أمر ربّی»*** قال خلق أعظم من جبرئیل و میکائیل، کـان مـع رسـول‌اللّـه صلی الله علیه و آله و هـو مع‌الائمه و هو من‌الملکوت.

تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۶: حدثنی أبی عن ابن ابی‌عمیر عن ابی‌بصیر عن ابی‌عبداللّه علیه السلام قال: هو ملك أعظم من جبرئیل و میکائیل و کان مع رسول‌الله صلی الله علیه و آله و هو مع‌الائمة و فی خـبر اخر هو من‌الملکوت.

ب) کافی، ج ۱، ص ۳۸۴، روایت ۸: علی‌بن ابراهیم عن أبیه قال: قال علی‌بن حسان

لابی جعفرؑ یا سیدی ان الناس ینکرون علیك حداثة سنك. فقال: و ما ینکرون من ذلك قول‌الله؟ لقد قال‌الله عزّ و جلّ لنبیّهﷺ «*قل هذه سبیلی أدعو الی‌الله علی بصیرة أنا و من اتّبعنی*» فوالله ما تبعه الا علیؑ و له تسع سنین و أنا ابن تسع سنین.

تفسیر قمی، ج ۱، ص ۳۵۸: قال علی‌بن ابراهیم حدثنی أبی عن علی‌بن أسباط قال قلت لابی جعفرالثانیؑ یا سیدی ان‌الناس ینکرون علیك حداثة سنك قال و ما ینکرون علی من ذلك فوالله لقد قال‌الله لنبیهﷺ «*قل هذه سبیلی...*» فما اتبعه غیر علیؑ و کان ابن تسع سنین و أنا ابن تسع سنین.

□ **۴.۳. حذف سلسله سند در تفسیر قمی**

در پنج مورد، حدیث از قول علی‌بن ابراهیم در **تفسیر قمی** نقل شده و زنجیرهٔ راویان حذف گردیده است (ردیف‌های ۶، ۴۹، ۹۱، ۹۸ و ۱۸۷). البته در چهار مورد، سلسله سند در کتاب **کافی** آمده و در یک مورد مرحوم کلینی نیز تصریح به رفع نموده است. از این مورد نیز دو نمونه یاد می‌کنیم:

الف) کافی، ج ۱، ص ۱۶۳، روایت ۴: علی‌بن ابراهیم عن محمدبن عیسی عن یونس بن عبدالرّحمن عن ابن بُکَیْر عن حمزة بن محمد عن ابی عبداللّهؑ قال: سألته عن قول اللّه «*و هدیناه النّجدین*» قال: نجدالخیر والشّر.

تفسیر قمی، ج ۲، ص ۴۲۲: قال علی‌بن ابراهیم فی قوله «*و هدیناه النّجدین*» قال: بیّنّاله طریق الخیر و الشر.

ب) کافی، ج ۲، ص ۱۶، روایت ۵: علی‌بن ابراهیم عن أبیه عن القاسم‌بن محمد عن المنقری عن سفیان‌بن عیینه عن ابی‌عبداللّهؑ سألته عن قول‌اللّه عزّ و جلّ «*الّا من أتی‌اللّه*

بقلب سليم» قال: القلب السليم الذی یلقی ربّه و لیس فیه أحدٌ سواه قال: و کل قلب فیه شرك أوشك فهو ساقط و انّما ارادوا الزّهد فی‌الدنیا لتفرغ قلوبهم للاخرة.

***تفسیر قمی*، ج ۲، ص ۱۲۳:** قال علی‌بن ابراهیم فی قوله **«الّا من اتی‌اللّه بقلب سلیم»** قال: القلب السلیم الذی یلقی‌اللّه و لیس فیه أحد سواه.

◁ ۴. نتیجه

نتایج به دست آمده از این تحقیق به شرح ذیل است:

۱ □ روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کتاب ***کافی*** مجموعاً ۲۷۹ مورد است:[۶] ***اصول***: ۱۰۱ مورد، ***فروع***: ۱۴۴ مورد و ***روضه***: ۳۴ مورد.

۲ □ از مجموع ۲۷۹ مورد روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کتاب ***کافی***، ۵۳ مورد اصلاً در ***تفسیر قمی*** نیامده است: ***اصول***: ۲۱ مورد، ***فروع***: ۲۵ مورد و ***روضه***: ۷ مورد.

۳ □ از ۲۲۶ مورد باقی‌مانده، در اکثر موارد ارتباطی بین روایات ***کافی*** و ***تفسیر قمی*** ملاحظه نگردید.

۴ □ تنها در بیست مورد روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در کتاب ***کافی*** با روایات تفسیری علی‌بن ابراهیم در ***تفسیر قمی*** به نحوی مشابهت و همگونی دارند.

۵ □ از بین موارد مشابه، فقط در یک مورد از حیث سلسله سند بر هم انطباق دارند.

نظر به این که از موارد معدود همگون، در پنج مورد سلسله سند در ***تفسیر قمی*** نیامده، معلوم نیست مستند مرحوم کلینی همین روایات موجود در ***تفسیر قمی*** باشد و در سایر موارد نیز، با توجه به اختلاف در زنجیرهٔ روات، باز استناد مؤلف ***کافی*** را به روایات ***تفسیر قمیِ*** موجود، مردّد می‌نمایاند.

◁ تشکر و قدردانی

لازم است مراتب تشکر خود را از استاد ارجمند، حضرت آیت‌ا... محمدهادی معرفت و همکار گرامی، جناب آقای دکتر شاکر که در به ثمر رسیدن این تحقیق از هیچ مساعدتی دریغ نورزیدند، اعلام دارم و مزید توفیق ایشان را از خدای متعال مسئلت نمایم.

□

منابع و پی‌نوشت‌ها

۱. تاریخ ولادت و وفات شیخ ابوالحسن علی‌بن ابراهیم‌بن هاشم قمی، به طور دقیق مشخص نیست. آنچه که مسلم است، این که وی در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم می‌زیسته است. شیخ طوسی او را از اصحاب امام هادی(ع) دانسته و شیخ صدوق و در *عیون اخبارالرضا* اظهار داشته که حمزةبن محمدبن جعفر در سال ۳۰۷ق. از علی‌بن ابراهیم روایت شنیده است.

۲. ر.ک. معرفت، محمدهادی: *صیانةالقرآن من‌التحریف*، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ق، ص۲۲۹، و نیز ر.ک. استادی، رضا: *آشنایی با تفاسیر قرآن مجید و مفسّران*، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۷ش، ص ۱۲.

۳. شایان ذکر است که نویسنده در این مقدمه آورده است: «ما روایاتی را ذکر می‌کنیم که از طریق مشایخ و ثقات امامیه به ما رسیده و آنها از کسانی نقل کرده‌اند که خداوند، پیروی آنها را واجب کرده و اعمال انسان‌ها در سایهٔ اعتقاد به آنها پذیرفته می‌شود.» (*تفسیر قمی*، ج ۱، ص ۴).

۴. کسانی چون احمدبن هلال العبرتائی، امیةبن علی‌القیسی، سعدبن طریف‌الحنظلی، سلیمان‌بن داود المنقری ازجمله راویان این تفسیر هستند که در کتب رجال به غلو، قصه‌پردازی و جعل حدیث دربارهٔ آنها تصریح شده است.

۵. مواردی که شمارهٔ ردیف همراه با ستاره آمده نشانگر نوعی ارتباط بین روایت کافی با روایت تفسیر قمی است. مواردی که شمارهٔ جلد و صفحهٔ *تفسیر قمی* مشخص نشده و جدول مربوط با خط تیره علامت‌گذاری شده، نشانگر آن است که تفسیر آیه در *تفسیر قمی* نیامده است. در بقیهٔ موارد ارتباطی بین روایت *کافی* با روایت *تفسیر قمی* وجود نداشته است. حرف «ش» نشان‌دهنده شمارهٔ روایت است. در این تحقیق از *کافی* و *تفسیر قمی* با مشخصات زیر استفاده شده است:

الکافی: دارالکتب الاسلامیة، تهران، ۱۳۶۳ش، چاپ پنجم.

تفسیرالقمی: با تصحیح سید طیب موسوی جزائری، قم، مؤسسه دارالکتاب، چاپ چهارم، ۱۳۶۷ش.

۶. اختلاف شماره روایت تفسیری با شماره ردیف جدول، از این روست که گاهی در کتاب *کافی* درباره یک موضوع بیش از یک روایت تفسیری وجود دارد.